Mekân-insan etkileşiminin ıslahına Bâtını bir yorum: Rıza Şehri (Kâmil Toplum)

An esoteric commentary on the improvement of human–space interaction: City of Consent (A Perfect Society)

Ali Ekber GÜLERSOY¹

¹Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, İzmir, Türkiye

ORCID: A.E.G. 0000-0003-0338-1366

ÖZ

İnsan-mekân ilişkilerinin sorgulandığı bir düzlemde bilim insanlarının, özellikle coğrafyacıların medeniyet potasına katkı sunması kaçınılmazdır. İnsan-mekân etkileşiminin restorasyonunu veya radikal dönüşümünü ifade eden mekânsal ütopyalar da böylesi bir amaca hizmet etmektedir. Söz konusu mekânsal ütopyaların genellikle Batı kaynaklarına dayanarak irdelendiği, Anadolu ve İslam kaynaklarının göz ardı edildiği dikkat çekmektedir. Bu kaynaklardan birisi de Alevi-Bektaşî erkânında önemli bir yeri olan İmam Cafer Buyruğu'dur. Bu araştırmanın amacı, İmam Cafer Buyruğu içerisinde yer alan "Rıza Şehri Ütopyası"nın mekân-insan etkileşiminin ıslahı açısından irdelenmesidir. İmam Cafer Buyruğu'nu önemli kılan Batı mekânsal ütopyalarından daha önce toplum ötesi kâmil toplum projesinin ilk prototipi olan "Rıza Şehri" örneğini çarpıcı bir şekilde açıklamasıdır. Başka bir deyişle özel mülkiyetin, sınıfların ve otoriteryan bir egemen gücün olmadığı "kâmil toplum" düşü; güzel ahlakın kurumsallaştığı bir yeryüzü cenneti ilk kez (Thomas More'un Ütopyası'ndan yaklaşık 750 yıl önce) İmam Cafer Buyruğu'nda yer alan "Rıza Şehri" kıssasında yazılı olarak ifade edilmiştir. Diğer bir deyişle Rıza Şehri, insan-mekân ilişkilerinin dengeli bir zeminde yürütülmesinin; yeryüzünde sınıfsız, sömürsüz, vicdani bir insan-mekân örgütlenmesinin mümkün olabileceğini dile getirmektedir. Rıza Şehri gibi kıssaların ortaöğretim ve yükseköğretim ders programlarında yer alması gereklidir. Bunun yanında insan-mekân ilişkilerini holistik olarak irdeleyen (biz) coğrafyacıların, böylesi araştırmalara yönelmesi temennimizdir.

Anahtar Kelimeler: Mekân-insan etkileşimi, Rıza Şehri, İmam Cafer Buyruğu.

ABSTRACT

As human-space relationships are increasingly questioned, it is inevitable that scholars will contribute to the pot of civilization. The study of spatial utopias is among many useful approaches toward this end. Many researchers have examined spatial utopias largely based on Western sources, whereas Anatolian and Islamic sources have been neglected. In this paper, the significance of İmam Jafar al-Sadiq (83AH/702 CE–148AH/765 CE)'s *Buyruk*, which has an important place in the Alawi-Bektashi tradition, in the corpus of spatial utopias is elucidated. This qualitative study examined "Utopia of the City of Consent," a section of the *Buyruk* that elaborates on human–space interaction. We argue that "City of Consent" was the first written prototype of a perfect society and serves as a striking example of an Islamic utopia. Approximately 750 years before Thomas More's *Utopia*, İmam Jafar expressed a dream of a "perfect society without private property, classes, and an authoritarian sovereign powers; and earthly paradise where good morals was institutionalized was stated for the first time." *Buyruk* aspires toward a balanced management of human–space relationships and a classless, non-exploitative, and conscientious human–space organization. It is necessary for parables such as the City of Consent to be included in secondary and higher education curricula, and we recommend geographers to consult such works for achieving a more holistic understanding of human–space relationships.

Keywords: Space-human interaction, City of Consent, İmam Jafar al-Sadiq, the *Buyruk*.

Başvuru/Submitted: 15.03.2019 **Kabul/Accepted:** 08.05.2019

Sorumlu yazar/Corresponding Author: Ali Ekber Gülersoy/gulersoy74@gmail.com

Atıf/Citation: Gülersoy, A. E. (2019). Mekân-insan etkileşiminin ıslahına Bâtını bir yorum: Rıza Şehri (Kâmil Toplum). B. Gonencgil, T. A. Ertek, I. Akova ve E. Elbasi (Ed.), 1st Istanbul International Geography Congress Proceedings Book (s. 85-94) içinde. İstanbul, Türkiye: İstanbul University Press.
<https://doi.org/10.26650/PB/PS12.2019.002.009>

1. GİRİŞ

İnsan-mekân ilişkilerinin yeniden sorgulandığı bir düzlemde bilim insanlarının, özellikle coğrafyacıların medeniyet potasına katkı sunması kaçınılmazdır. Coğrafyacılar, aydınlanma devrimi sonrası egemenlere hizmet sunan görünümünden sıyrılarak sosyo-kültürel-iktisadi meselelerle de ilgilenmeye başlamışlar ve geniş kitlelerin yararına önermeler de bulunmuşlardır. Bu çerçevede sınıfsız ve sömürsüz bir dünya (maddi mekân) veya cenneti (manevi mekân) yeryüzünde yaratma hayalini ön plana çıkaran mekânsal ütopiyalar da coğrafyacıların ilgisini çekmeye başlamıştır (Bayartan, 2009). İnsan-mekân etkileşiminin restorasyonunu veya radikal dönüşümünü ifade eden mekânsal ütopyalara Ütopya Adası (More), Güneş Ülkesi (Campanella), Yeni Atlantis (Bacon) ve Yeni Kudüs (Münster) örnek (Sevinç, 2004) olarak gösterilebilir.

Söz konusu mekânsal ütopyaların genellikle Batı kaynaklarına dayanarak irdelendiği, Anadolu ve İslam kaynaklarının göz ardı edildiği dikkat çekmektedir. Bu kaynaklardan birisi de Alevi-Bektaşî erkânında önemli bir yeri olan İmam Cafer Buyruğu'dur (Korkmaz, 2007; Korkmaz, 2014).

2. AMAÇ-YÖNTEM

Bu araştırmanın amacı, İmam Cafer Buyruğu içerisinde yer alan “Rıza Şehri Ütopyası”nın mekân-insan etkileşiminin ıslahı açısından irdelenmesidir. Araştırmada genel olarak nitel (betimsel ve içerik analizi) yöntem kullanılmıştır.

3. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

İmam Cafer-i Sadık (699-765) tarafından yazılan İmam Cafer Buyruğu, esas itibarıyla O'nun ekolünü takip edenlerce (müritlerince) kolektif olarak 16. yüzyılda kitap haline getirilmiştir. Buyruk, Alevi-Bektaşîler için asıl başvuru kaynaklarından birisidir. Bunun yanında İmam Cafer Buyruğu'nu önemli kılan, Batı mekânsal ütopyalarından daha önce toplum ötesi kâmil toplum projesinin ilk prototipi olan “Rıza Şehri” örneğini çarpıcı bir şekilde açıklamasıdır (Korkmaz, 2007; Korkmaz, 2014).

Başka bir deyişle özel mülkiyetin, sınıfların ve otoriteryan bir egemen gücün olmadığı “kâmil toplum” düşü; güzel ahlakın kurumsallaştığı bir yeryüzü cenneti ilk kez (Thomas More'un Ütopyası'ndan yaklaşık 750 yıl önce) İmam Cafer Buyruğu'nda yer alan “Rıza Şehri” kıssasında yazılı olarak ifade edilmiştir.

4. BULGULAR

İmam Cafer Buyruğu'nda Rıza Şehri aşağıdaki şekilde anlatılmaktadır (Şekil 1 a, b, c, d, e, f, g, h, ı).

Neyse bir süre yürüdükten sonra divana vardılar. Ama sofı bu kez de şaşakaldı. Çünkü divan denen bu meclis hiç de düşündüğü gibi büyük ve göz-kamaştırıcı değildi. Düşündüğünün tam karşıtıydı. Bir sessiz köşede küçük bir yapı idi. Yerlere basit kilimler serilmişti. Ak sakallı ulular bağdaş kurmuş kentin sorunlarını görüşüyorlardı. Görevliler uluları selamladıktan sonra: "Bu dünyalı şehrimize girmiş. Acıkmuş, ekmek almak için bir fırına girmiş. Fırınca para vermeye kalkmış. Bunun üzerine fırıncı farkına varıp bize teslim etti. Ne yapalım?" diye sordular. Ulular; "Bunu neden buraya getirdiniz? Törelerimizi biliyorsunuz. O konakta bir odaya yerleştirin, aşevine götürün, gerekeni yapın" diye buyurdular. Bunun üzerine görevliler sofı ile birlikte geri döndüler. Önce bir aşevine götürdüler. Karnını doyurdular. Sonra kentin konukları için yapılmış konağa götürdüler. Bir odaya yerleştirdiler. "Burada para pul geçmez. Burası Ruza şehridir. Rızalıkla her istediğini alır, her istediğini yaparsın" diye uyardılar.

Sofı konağa yerleşti, gezip dolaştı. Rahatı yerindeydi. İstedikini alıp her istediği yerde yiyip içiyordu. Hiç kimse "Ne arıyorsun?" diye sormuyordu. Bir kaç gün sonra eşyalarını topladı. Şehirden ayrılp yola koyulmak istedi. Ama görevlileri karşısında buldu. Görevliler: "Gidemezsin!" dediler. "Bu şehir Ruza şehridir, adı üstünde. Sen buraya rızan ile geldin. Bizde sana yiyecek verdik, yatacak yer sağladık. Bu şehirde kaldığın sürece bizden razı kaldın mı?" Sofı; "kuşkusuz razı kaldım, sağolun!" diye karşılık verdi. Görevliler: "Şimdi bizim de senden razı kalmamız gerek. Bu yiyip, içip yattığın günler için çalışmalısın." Sofı; "O ki töreniz böyle çalışayım" diye kabul etti. Görevliler sofıya yapabileceği bir iş verdiler. Konakladığı odadan alıp daha büyük bir eve yerleştirdiler. Artık o da Ruza şehriden bir adam olmuştu. Yavaş yavaş dost, arkadaş edinme çabasına girişti. Ama her kiminle konuşmaya başlasa ilk sorulan "sen dünyalı mısın?" oluyordu.

Bu şehrin insanları kavga, çekememezlik, kendini beğenmişlik gibi tüm kötülüklerden arınmışlardı. Böylece gün geçti ay geçti. Sofu şehri iyiden iyiye sever oldu. Dünyayı gezme düşüncesinden vazgeçti. Bu şehirde kalmaya karar verdi. Ama hâlâ yalnızdı. Bir gün yakın bulduğu bir arkadaşına açıldı: "Sizin bu şehirde nasıl evlenilir, ne yapılır?" diye sordu. Arkadaşı: "Şehrin ortasındaki bahçe var ya, işte orada her cuma günü tanışmak, dost edinmek isteyenler toplanır. Gençler gelirler. Herkes orada beğendiği anlaştığı biri ile evlenme yolunu arar. Orda tanışırlar. Anlaşırlarsa evlenirler" dedi.

Sofu cuma günü söylenilen bahçeye gitti. Kocaman bahçe tıklım tıklım doluydu. Türlü giysiler içinde genç kızlar kelebek gibi dolaşıyorlardı. Genç kızlar, oğlanlar sohbet ediyorlardı. Birbirini beğenip anlaşılanlar uzaklaşıyorlardı. Anlaşmayanlar ayrılıp başkasına yaklaşıyorlardı. Sofu olup bitenleri bir süre hayranlıkla izledi. Sonra kamının kaydığı bir kıza yaklaştı. Ama o bacının ilk sorusu: "Sen dünyalı mısın?" oldu. Sofu aylardan beri hep bu sözü duymaktan iyiden iyiye bıkmıştı. "Evet, dünyalıyım ne olacak?" diye karşılık verdi. Bacı: "Davranışlarından hemen belli oluyor. Ama alınma, zararı yok. O ki beni kendine eş seçmek istiyorsun, bu konuda bende sana yardımcı olurum, davranışlarını düzeltirsin" dedi.

Şekil 1a, b, c, d, e, f, g, h, ı: İmam Cafer Buyruğu'nda anlatılan Rıza Şehri'nin tasviri.

Sınıfsız ve sömürsüz bir dünya veya cenneti, yeryüzünde yaratma hayalini ön plana çıkaran Rıza Şehri örneğinde, manevi bir mekânı (kâmil toplum=ideal insan-mekân ilişkileri) ziyaret eden maddi mekâna (mevcut insan-mekân ilişkilerine) ait bir insan, kâmil toplum kurallarına ayak uyduramamakta ve sonunda şehirden atılmaktadır.

Rıza Şehri'nde insan doğanın efendisi değil, evrenin bir parçasıdır. Böylesi bir durum Evren bilincini oluşmasına katkı sağlar ve bu bilince ortak olmanın insana yüklediği temel sorumluluk doğal-toplumsal düzeni korumaktır. Bu çerçevede toplumun özünde bireylerin ortak emeği ön plana çıkar ve bu emek üretim araçlarının teminine yöneliktir ve işbölümünü ortaya çıkarır. Söz konusu ortamda üretim araçlarının ve ürünlerin sahibi üreticiler olup mal değişimi ön plana çıkar. Diğer bir deyişle zorunlu olan devlet, özel mülkiyet ve sınıflardan ziyade, toplumdur. Bâtını doğa felsefesinde doğanın temeli ateş, su, toprak ve hava iken, Bâtını toplum felsefesinde toplumun temeli coğrafya (mekân), tarih, teknik ve insan üretici güçleridir. Sözü edilen üretici güçler arasındaki ilişkiden toplumun maddi temeli olan ekonomi ortaya çıkar. Bu durumun toplumsal yaşamdaki ilişkileri ise kültürü yaratır. Üretim güçleri ve üretim ilişkilerinin birbirlerine paralel olması toplumu geliştirir. Üretim ilişkileri, üretim güçlerinin gelişimine engel olmaya başladığı zaman toplum çöker; üretim güçlerinin gelişmesine uygun yeni bir sosyo-ekonomik biçimlenmeye başlar. Üretim ilişkilerinin üretim güçlerinin gelişmesine sürekli destek olacak bir toplumsal örgütlenişte sınıflara, özel mülkiyete ve devlete ihtiyaç yoktur (Korkmaz, 2007; Korkmaz, 2014).

Sözü edilen bağlamda insanın kendisi birinci mekân (âlem-i sagir = küçük evren = mikro kozmos), kâinatı ve doğayı da kapsayan varlık alanı ikinci mekân (âlem-i kebir = büyük evren = makro kozmos) olarak nitelendirilebilir. Bireysel olan birinci mekân yan yana geldiğinde toplumsal mekânı oluşturur. Bireysel ve toplumsal mekânların kesiştiği yer, anasır-ı erbaayla (su, hava, ateş, toprakla) simgelenen doğadır (ikinci mekân).

Birinci mekâna işkence ederek ikinci mekân, ikinci mekâna işkence ederek birinci mekân sevilmez (Korkmaz, 2007; Korkmaz, 2014). Diğer bir deyişle ikrar (maddi-manevi tasdik) veren birey yalnızca insanlardan değil, tabiatan, diğer canlılardan da rızalık bağı ile sorgulanır. İkrar veren bireyin, insan-ı kâmil (olgun insan) olmaktan başka bir çaresi kalmaz (Işık, 2015).

Bu çerçevede Rıza Şehri örneğinde birinci mekânın yani insanın, ikinci mekândan yani doğadan; büyük ölçüde kendisini ifade edemeyen ikinci mekânın (doğanın), birinci mekândan (insandan) rızalık alması gerekir. Böylesi bir rıza alma durumu (kabulleniş, içselleştirme) insan-mekân etkileşiminin restorasyonunu veya radikal dönüşümünü ifade etmektedir.

Örnekler:

Tunceli merkez ilçeye bağlı Başakçılar (Taptik) Köyü'nde 45 dönümlük bir alana genetiğiyle oynanmamış asırlık buğday ekimi gerçekleştirilmiştir. Ekim öncesinde geleneksel seremoniyi gerçekleştirerek topraktan rızalık alan Ali Doğan, “*Tohum ekimine başlamadan önce bir niyaz dağıtımı gerçekleştirdik. Bu niyazı burada bulunanlara, karıncalara, kuşa ve tarlaya dağıttık. Ekimini yaptığımız tohum geleneksel bir tohum. Hiç ilaç ve gübreyle buluşmamıştır. Ekimini yaptığımız tarla, 90'lı yıllardan beri sürülmemiş. Tohum, asırlardan beri kuşaktan kuşağa geçmiş “Bare” denilen yazlık buğday çeşididir. Kaybolmasın diye bir arkadaşımızın babası bize verdi. Tohum geçen yıllara kadar öküzlerle sürülüyordu. Biz atalarımız gibi el ile atıyoruz. Bugün bu topraklarda hemen hemen herkes tohumu ilaçlıyor ve toprakla öyle buluşturuyor. Fakat biz onlardan farklıyız. Yaptığımız tamamen organik bir üretimdir*” demiştir. Bu girişim, gübre ve ilaç kullanmadan üretim yapılabileceğinin açık göstergesidir (Yıldırım, 2019).

Hünkâr Hâce Bektaş Veli, 720 yıl önce ağaç dikmeyi teşvik etmiş ve doğayla uyumlu bir yaşam felsefesini savunmuştur. O'na göre insan, doğanın işleyişine saygı duymalı, rızasını almalıdır (Eyuboğlu, 1998; Hacı Bektaş Veli, 2006).

Arazilerin doğal kapasitelerine (yetenek sınıflarına) göre kullanılması, bir nevi onun rızasının alınmasıdır (Gülersoy, 2001; Gülersoy, 2008; Fukuoka, 2013).

Karşılı Bir Nene (Besti Hatun) insan-mekan ilişkilerini metaforik bir dille ifade etmektedir; ‘*Balam, taşa dokunacaksan elin sıcak mı diye yüreğinin üstüne koy, taşın da canı var*’ (Erbaş, 2016).

Şairler ve ozanlar da rızalığın ve rıza almanın önemine değinmişlerdir:

‘Gölgesinde otur amma
Yaprak senden incinmesin.
Temizlen de gir mezara
Toprak senden incinmesin.

İl göçsün göçtüğün vakit
Yol yansın geçtiğin vakit
Suyundan içtiğin vakit
Kaynak senden incinmesin’.

Abdurrahim Karakoç (İncitme), (Karakoç, 2002).

‘Çiçeklerle hoş geçin,
Balı incitme gönül.
Bir küçük meyve için
Dalı incitme gönül’.

Bestami Yazgan (Gülü İncitme Gönül), (Yazgan, 2019).

‘Dost elinden gel olmazsa varılmaz,
Rızasız bahçenin gülü derilmez,
Kalpten kalbe bir yol vardır görülmez,
Gönülden gönüle gider yol gizli gizli’.

Neşet Ertaş (Gönül Dağı), (Ertaş, 2019).

5. TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Sonuç olarak, Rıza Şehri, insanın (birinci mekânın) süperegosunu (vicdanını) geliştirmesinin ve iyicilleştirmesinin toplumsal mekânla dolayısıyla ikinci mekânla (doğa) karşılıklı ilişkilerini olumlu yönde etkileyeceği gerçeğini vurgulamaktadır.

Ütopik bir mekânda (Rıza Şehri) geçen öykü, bir hayali yansıtmaya karşın, dünyevi olana da göndermeler yapmaktadır.

Doğacı/insan merkezli bir felsefeyle şekillenen Rıza Şehri, insan-mekân ilişkilerinin dengeli bir zeminde yürütülmesinin; diğer bir deyişle yeryüzünde sınıfsız, sömürsüz (Thomas More'un Ütopya'sında kölelerin varlığına karşın) vicdani bir insan-mekân örgütlenmesinin mümkün olabileceğini dile getirmektedir.

İnsan, birinci mekândan (bedeninden, bedeninin de doğayla uyumlu yaşamaya hakkı var) ve ikinci mekândan (doğadan = dört unsurdan) düşünmeyi, direnmeyi gerekirse isyan etmeyi öğrenmişken, söz konusu düşünce kaynaklarını unutmuş ve düşüncesini kendi aleyhine çevirmiştir. Bu süreci ekolojik kriz veya çevre sorunları ya da Kaos Çağı olarak ta adlandırabiliriz (Çelik ve Gülersoy, 2016). Kendi aleyhimize çevirdiğimiz düşüncemizin olumlu evrimi için ütopik (olması gereken) birinci mekân ve ütopik (olması gereken) ikinci mekân yani Rıza Şehri anahtar olarak karşımızda durmaktadır.

Toplumu oluşturan bireyin yaptığı her şey için topluluk ön plandadır. Bu durum, bireysel mülkiyetin olmadığı, her şeyin herkese ait olduğu ve ihtiyaçlara göre paylaştırıldığı toplumsal tasarımı öne çıkarmaktadır. Diğer bir deyişle bireyin topluluğa ve doğaya karşı yükümlülükleri vardır. Böyle olmakla birlikte öğretici, bireyciliğe karşı değildir. Toplumculuk ve bireycilik çerçevesinde, topluluk üyesi birey, kendi varlığını ispatlamak adına, kendi özerkliğini ister. Rıza Şehri, ezilenlerin kurtuluşu ermek istedikleri, her türlü aşamalı düzenin, yetkenin, erkin ve egemenliğin olmadığı, doğrudan demokrasinin yaşandığı bir toplumu ifade eder. Kendini fark eden birey, kendi özgürlüğünü kısıtlayarak toplumsal yaşama iştirak eder. Bu şekilde bireysel özgürlükle toplumsal yaşama zorunluluğu, doğrudan demokrasinin düzenlenmesine açık olmak şartıyla bir denge sağlar. Rıza Şehri, bir mekânsal ütopya olarak kendi kendine yeten özgür beldelerin-bölgelerin (devlet olmayan bir sistem) bir birliği olarak ifade edilebilir. Böylesi bir ortamda karşılıklı yardımlaşma ve ortak çıkar ön plandadır. Paranın olmadığı bu şehirde, ücretlilik te söz konusu değildir. Halkın doğrudan sahipliğinin ön planda olduğu şehirde araçlar, temsilciler de yoktur (Korkmaz, 2007; Korkmaz, 2014).

Görüldüğü gibi Rıza Şehri, ideal insan-mekân örüntüsünü akıl-vicdan/ten-ruh bağlamlarında açıklamakta ve özlenen, beklenen ekolojik vicdani toplumsal örgütlenmelere zemin oluşturmaktadır.

Rıza Şehri gibi kıssaların ortaöğretim ve yükseköğretim ders programlarında (Coğrafya, Ekoloji, Biyoloji, Felsefe, Sosyoloji, Psikoloji vb.) yer alması gereklidir. Bunun yanında insan-mekân ilişkilerini holistik (bütüncül) olarak irdeleyen (biz) coğrafyacıların, böylesi araştırmalara yönelmesi temennimizdir.

Acknowledgement: Bu araştırma için orijinal çizimler yapan öğrencim Berkay Türkal'a, araştırma metnini okuyup düşünceleriyle yön veren eşim Özlem Gülersoy'a ve öğrencim Ali Kılıç'a teşekkür ederim.

Grant Support: Araştırma için herhangi bir finansal destek alınmamıştır.

Conflict of Interest: Bildiri ile ilgili herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan ederim.

KAYNAKLAR

- Çelik M.A., Gülersoy, A.E. (2016). Kaos Ortamında (Çağında) Mekân-İnsan Etkileşimine Bütüncül Bir Bakış: Ekolojik Toplum Paradigması. *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, 22, 163-183.
- Bayartan, M. (2009). Ütopyalarda Coğrafi Mekân. *Sosyoloji Dergisi*, 18, 69-95.
- Erbaş, Ş. (2016). Balam, taşa dokunacaksın elin sıcak mı diye yüreğinin. <https://www.evrensel.net/haber/292453/balam-tasa-dokunacaksan-elin-sicak-mi-diye-yureginin> adresinden (11.05.2019) alındı.
- Ertaş, N. (2019). Gönül Dağı. <https://www.turkudostlari.net/soz.asp?turku=1095> adresinden (11.05.2019) alındı.
- Eyuboğlu, İ.Z. (1998). *Bütün Yönleriyle Hacı Bektaş Veli*. İstanbul: Özgür Yayınları.
- Fukuoka, M. (2013). *Doğal Tarımın Yolu Felsefesi ve Uygulaması. (Çeviren Meltem Altan)*. İstanbul: Kaos Yayınları.
- Gülersoy, A. E. (2001). *Gömeç Ovası'nda Bugünkü Arazi Kullanımı ile Arazi Sınıflandırılması Arasındaki İlişkiler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Gülersoy, A. E. (2008). *Bakırçay Havzası'nda Doğal Ortam Koşulları ile Arazi Kullanımı Arasındaki İlişkiler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Hacı Bektaş Veli (2006). *Vilâyetname (Menakıb-ı Hacı Bektaş Veli)*. Yayına Hazırlayan: Esat Korkmaz. İstanbul: Can Yayınları.
- Işık, C. (2015). Güruhu Nâciye'den Aleviliğe. *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, 10, 23-51.
- Karakoç, A. (2002). İncitme. <https://www.antoloji.com/incitme-2-siiri/> adresinden (11.05.2019) alındı.
- Korkmaz, E. (2007). *Yorumlu İmam Cafer Buyruğu*. İstanbul: DEMOS Yayınları.
- Korkmaz, E. (2014). *Kızılbaş Ütopya*. İstanbul: DEMOS Yayınları.
- Sevinç, A. (2004). *Ütopya: Hayali Ahali Projesi*. İstanbul: Okuyan Us Yayınevi.
- Yazgan, B. (2019). Gülü İncitme Gönül. İstanbul: Nar Yayınları.
- Yıldırım, O. (2019). Asırlık buğdayın toprakla buluşması öncesi “rıçalık” aldılar. <http://www.ozgurdersim.com/haber/asirlik-bugdayin-toprakla-bulusmasi-oncesi-rizalik-aldilar-video-15229.htm> adresinden (11.05.2019) alındı.